

# socijalno-demografske promjene u selu i poljoprivredi

**svetozar livada**

zagreb, jugoslavija

Autor temelji tekst na analizi vitalnih demografskih podataka o poljoprivrednom i seoskom stanovništvu Jugoslavije (broj stanovnika, natalitet, mortalitet, prirodni priraštaj, dobna struktura, stupanj ostarjelosti).

Uporište za analizu i interpretaciju podataka nalazi u sociološko-historijskom pristupu fenomenu demografskog razvoja što omogućava da istraži uzroke i posljedice uglavnom nepovoljnih demografskih trendova. Autor smatra da je nužno što prije revitalizirati cjelokupni ruralni prostor i agrarnu proizvodnju, jer će se inače i dalje produbljivati socijalna nesigurnost i raslojavanje seoskog stanovništva. Pledira za znanstveno zasnovanu politiku ruralnog razvoja.

primljeno, lipnja 1988.

35 članci

## 1. globalne karakteristike našeg seljačkog društva

—→ Da bismo mogli analizirati demografsku sliku seoskog, napose poljoprivrednog stanovništva u nas, nužno je prethodno istaknuti nekoliko globalnih okolnosti demografskog razvoja.

Jugoslavija je donedavno bila dominantno agrarna zemlja s klasičnim seljaštvom i tradicionalnim karakterom parcelnih poljoprivrednih struktura – dakle, arhaično, autarkično i nesamodovoljno seljačko društvo. O dominantnosti poljoprivrednog karaktera zemlje govori donekle i udio poljoprivrednog stanovništva u ukupnom stanovništvu. 1921. godine (78,8%), ili što su od ukupne vrijednosti izvoza 60% činili poljoprivredni proizvodi, a daljnjih 20% proizvodi šumarstva. Prema tome, doista smo bili »najseljačkija zemlja među evropskim narodima« .

Sociološka slika seljačkog društva mogla bi se dati u slijedećim naznakama:

- Imobilna seoska struktura obilježena je velikim postotkom poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu;
- Vladala je nepismenost. U brojnim područjima više od 50% ukupne, odnosno 80% ženske populacije, bilo je nepismeno:

- Dominirala je agrarna prenapučenost, gdje »zemlja nije mogla ishraniti sve one na njoj rođene«;
- Vladala je naturalna proizvodnja i potrošnja, obilježena pravom ekonomsko-ruralnom autarkijom;
- Društvena podjela rada bila je niska i uglavnom tradicionalna (po spolu i dobu). Dominirale su jednostavne tehnike rada, uglavnom po mjeri ljudske i životinjske snage;
- Svojinski odnosi bili su obilježeni s pet refleksija svojinskih odnosa: kolonat, begluci, tapijski feudalizam, feudalizam zapadnog tipa i, najzad, općinsko-zadružna zemljišna svojina, ili tzv. nadjeljena zemljišta u Vojnoj Krajini;
- Većina zemljišta je bila antropogenog podrijetla, mukotrpnog rada, generacijskog nadljudskog naprezanja i podljudskog življenja;
- Stambeni i gospodarski fond bio je slab, trošan i od oskudnog materijala (jednodjelne i dvodjelne brvnare-bondurače, kuće od ćerpiča, pletera, naboja, kamene kuće i drugi oblici tzv. historijske seljačke kuće);
- Tehnička osnova sredstava rada bila je oskudna, počivala je na drvenom ralu, drvenom plugu i drugim tradicionalnim priručnim alatima, a dominirala je volovska i kravlja vučna snaga;
- Ishrana stanovništva bila je slaba i jednostrana, jer se zasnivala na krušaricama niske vrijednosti: prosa, ječma, raži, kukuruza i rjeđe pšenice. Zatim, krumpira, graha i rjeđe »bijelog mrsa«. Stoga nije čudo da su socijalne bolesti harale, naročito u nekim dijelovima zemlje poznatim po agrarnoj prenapučenosti, oskudnosti tala i niskoj tehničko-tehnološkoj kulturi. Karakteristične su oskudnosti vitaminskih supstanci s popratnim avitaminozama, pelagrama, tuberkulozama i drugo;
- Brojna naselja oskudijevala su u ogrijevu i vodi, a većina ih nije imala kaptirane vodotoke i razvijenu prometnu vezu s gravitacionim središtima;
- Preventivna medicina, a dobrim dijelom i kurativna, počivale su na tradicionalnom vidarstvu. Naravno, uz pratnju svih mogućih oblika praznovjerja, hiromantije, vračarstva i drugih oblika »lakovjerja«;
- Zanatstvo je bilo u rudimentima i uglavnom nerazvijeno;
- Socijalna struktura bila je homogena i determinirana primarnim sektorom djelatnosti – poljoprivredom. Ako je i bilo nekih drugih socijalnih segmenata, oni su socijalno-ekonomski bili »izvan sela«, jer su od njega bili udaljeni okrenutošću prema kasabama, varošicama ili eventualno gradovima;
- Biogenetske stope bile su u granicama fizioloških maksimuma (visok natalitet i mortalitet, naročito dojenčadi, ali i visok prirodni priraštaj);
- Od kolektivnih svijesti najdominantnija je bila religija sa svim popratnim sociokulturnim implikacijama;
- U središtu života bila je porodica s njenim tipičnim tradicionalnim funkcijama u klasičnim ruralnim sredinama. Dominirala je u organizaciji proizvodnje materijalnih i duhovnih dobara, cjelokupnim životom ljudi;
- Srodstvo po izravnoj i neizravnoj – kolateralnoj liniji, umnožavalo je kontakte i određivalo sadržaje socijalnog života. Prema tome, krvno

srodstveni plemenski i sudsjedski odnosi bili su spone života regulirane običajnim pravom poznatim pod nazivom »seoske regule«;

- Specijalizirane ustanove, sekundarne društvene grupe, bile su iznimne ili samo one državne. Zbog toga se mogla tako dugo održavati snaga usmene tradicije u životu i radu, narodna medicina, sujevjerje, te brojni drugi elementi »moćne tradicije«, zaključno do podložničkog mentaliteta starijima, napose muškarcu, državi, gradu i dr. Od njih se zaziralo, njih se pribojavalo i njima se potčinjavalo;
- Patrijarhalni stil življenja u porodici, selu, javnom životu, bio je nepisano pravilo »moralnih normi«. Sve je to davalo stil proizvodnji, potrošnji, odijevanju, ishrani, svetkovanju i sveukupnoj kulturi življenja;
- Poljoprivreda nije bila zanimanje nego naslijeđeni način života. Povezanost s prirodom, ovisnost o njoj zbog niskih proizvodnih osnova, onemogućavala je prodor inovacija materijalne i duhovne proizvodnje i integracije u globalne tokove. Sve je bilo usporeno. Seljaštvo je, zbog nataložene »povijesne patine«, bilo manipulirana društvena grupa s nenačetim rješavanjem tzv. seljačkog, agrarnog i nacionalnog pitanja. U tome leži golema nevolja građanske kolizije u drugom svjetskom ratu, bratoubilaštva i neviđenog masovnog nasilja okupatora i fašističke ideologije »oslonjene« na brojna pitanja i akutna otvorena seljačka pitanja.

Seljaštvo je ušlo u revoluciju, ne da se bori za socijalizam, nego zbog svog viđenja pravde, oslobodilaštva i »starih pravica«. Borba za njegovo revolucionarno usmjerenje bilo je zasnovana na neimarском duhu oslobodilačkih težnji i socijalnom programu KP. Pokret je, svojim programom, seljaštvu otvorio viziju budućnosti. Među ostalima, mobilizirao ga je na neriješenom agrarnom i nacionalnom pitanju. Ipak, u središtu svega bila je lozinka: » z e m l j a t r e b a d a p r i p a d a o n i m a k o j i j e o b r a đ u j u «. To je bio snažan motiv za- prezaduženo, osiromašeno i prenapučeno seljaštvo. To ga je i izvelo na povijesnu scenu. Ono je bilo dominantna društvena grupa i time prirodno dominantna živa sila u borbi za nove odnose. Oslobođena je njegova ogromna stvaralačka energija kao društvene grupe oslonjene na stvaralačko neimarstvo i neslućenu »praiskonsku energiju naroda«. Tako su još u revoluciji brojni seljački sinovi i kćeri, nerijetko nepismeni i polupismeni, postali pravi uzori – tribuni, legende naroda. Naravno, nošeni oslobodilačkim herojskim etosom.

Na toj osnovi snažno zakovitlanog entuzijazma nakon pobjede revolucije započela je obnova zemlje, a kasnije širi procesi industrijalizacije i urbanizacije čiji će utjecaj iz temelja mijenjati sociodemografske strukture i sveukupne druge vrijednosti društvenog kretanja.

Nažalost, proces industrijalizacije nije išao trendom industrijalizma kao mentaliteta, što će reći racionalnosti, ekonomičnosti, velikih serija, tržišta, profesionalnosti, itd. nego se odvijao stihijski. Međutim, praćen je istinskim procesom ekzodusa. Pravom smjenom civilizacija dokidao je klasično seljačko društvo i odvlačio iz sela i poljoprivrede najvitalnije fizičke i intelektualne kontingente. U svojoj biti on ima pozitivne komponente, iako ima i brojne negativne konotacije, naročito s demografskog stajališta. Navodimo samo neke negativne:

a) odvlačenje najvitalnijih fizičkih i intelektualnih snaga ljudskog faktora stvorilo je negativnu selekciju, koja je ostavljala iza sebe manje sposobne za inovacijske procese u selu i poljoprivredi:

- b) poremetile su se spolno-dobne strukture, čime su se remetile i biološke reproduktivne osnove sela, naročito poljoprivrede;
- c) razarale su se tradicionalne osnove života i njegove institucije mnogo brže negoli što su se stvarale nove i modernije;
- d) direktni odlazak, u prvim počecima, u industrijske procese rada i gradove, a kasnije, posredstvom školovanja, doveo je do minorizacije poljoprivrednika u ukupnoj populaciji s jedne i depopulacionih tendencija u pretežnoj većini seoskih naselja s druge strane. Populacija je na-prosto krenula s juga prema sjeveru, i izvora prema ušću, s brdsko planinskih prostora u podnožja, iz sela u gradove, odnosno iz poljoprivrednog u industrijski rad.

Najznačajnije pozitivne promjene ogledaju se u tome što je populacija od imobilne postala u relativno kratkom vremenskom razdoblju mobilna, više prostorno negoli socijalno. Izmijenjena je nomenklatura zanimanja. Prodrli su brojni veliki sistemi u selo i poljoprivredu, porastao je broj nepoljoprivrednika, broj pismenih, školovanih, razvili su se brojni tehnički i tehničko-tehnološki procesi rada i otvoreni su urbani procesi i vrijednosni pogledi.

Stihijski proces industrijalizacije doveo je do nepoželjne relokacije stanovništva, jer je mit tvorničkog dimnjaka preselio biološke reproduktivne grupe u gradove i industrijske pogone. Tako se urbanizacija nije odvijala kao način življenja, nego kao prosta obnova sela na starim ognjištima, ili kao prenaseljavanje gradova. To je s jedne strane degradiralo integralnost socijalnog prostora devalviravši selo kao mjesto života i rada, a poljoprivredu kao zanimanje. Zbog toga veliki sistemi nisu svojim opsegom i sadržajem djelovali integralno u smislu urbanizacije kao načina života.

Ovi stihijski procesi na demografskom planu, a prije svega razvoj porodičnog života, zatim biološka reprodukcija, razvoj naselja i mreže naselja, jačanje gravitacionih centara, itd., imaju za daljnji tok demografskog razvoja selo nesagledive posljedice.

## 2. kretanje broja poljoprivrednog stanovništva

Prema intervalnim popisnim rezultatima kretanje poljoprivrednog stanovništva u posljednjih 60 godina bilo je slijedeće:

Tablica 1.

Ukupno i poljoprivredno stanovništvo Jugoslavije 1921—1981. (u tisućama)

Godina	Ukupno stanovništvo			Aktivno stanovništvo			Stope aktivnosti	
	Svega	Poljop.	%	Svega	Poljop.	%	Ukupno stanov.	Poljop. stanov.
1921.	12.545	9.855	78,8	6.360	5.118	80,5	50,7	51,8
1931.	14.534	11.134	76,6	6.758	5.249	77,5	46,5	47,2
1940.	(16.443)	(12.075)	73,4	(7.490)	(2.820)	77,5	(45,6)	(48,2)*
1948.	15.842	10.648	67,2	7.778	5.642	72,5	49,1	53,0
1953.	16.991	10.352	60,9	7.874	5.372	68,2	46,8	51,9
1961.	18.549	9.198	49,6	8.340	4.692	56,3	45,0	51,0
1971.	20.523**	7.844	38,2	8.890**	4.280**	47,3	43,3	53,6
1981.	22.424	4.277	19,0	9.870	2.487	25,1	44,0	58,1

\* Procjena

\*\* U ovom broju obuhvaćene su i osobe koje su se nalazile na privremenom radu u inozemstvu ili uz održavaoca i to: 652.000 kod ukupnog stanovništva, 539.000 kod ukupnog aktivnog i 304.000 kod poljoprivrednog stanovništva.



U međuratnom razdoblju relativno smanjenje udjela poljoprivrednika od 4,9% u ukupnom stanovništvu nije dovelo do njegovog apsolutnog smanjenja, jer je prirodni priraštaj bio brži od prihvata radno-sposobnih u nepoljoprivrednim djelatnostima. Naime, prirodni priraštaj bio je iznimno visok. Tako se poljoprivredno stanovništvo povećalo za više od 2,400.000 osoba, dakle, za oko 24%. To je uvećalo ionako snažnu agrarnu prenapučenost, osobito u nerazvijenim područjima zemlje, jer je u razvijenim područjima došlo do apsolutnog pada poljoprivrednog stanovništva. (Ranije su ušla u tranziciju pa su se sve strukture demografski ranije izražavale).

Sve veći agrarni pritisak uvećavao je diobe i parcelaciju porodičnog posjeda, smanjivao mogućnosti uzgoja krupne stoke, prihvaćanje svake nadnice, jer zemlja doista nije mogla ishranjivati sve one na njoj rođene. Seljaštvo je padalo u dugove. Ishrana seljaštva, zbog niske proizvodnje agrarnih proizvoda, bila je sve slabija, stvarajući tipičnu pothranjenost i socijalne bolesti. Na to je djelovala ekonomska kriza, cijene poljoprivrednih proizvoda, njihov izvoz. Napose, visoke stope biološke reprodukcije poljoprivrednog stanovništva utjecale su na ukupni porast stanovništva. Ono je raslo u 20 međuratnih godina po stopi od 1,4% godišnje, što je karakteristika najnerazvijenijih zemalja. Time se poljoprivredno stanovništvo godišnje povećavalo gotovo za 1,8%. Upravo padom prirodnog priraštaja u poratnom razdoblju te masovnom opcijom u nepoljoprivredna zanimanja, doći će do radikalnog pada udjela poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu. Naime, njegov je udio u ukupnom stanovništvu smanjen od 1948.g. od 67,2% na 19,1% u godini 1981.

Doista je malo zemalja u svijetu, koje su u tako kratkom vremenskom intervalu izmijenili socijalno-demografsku strukturu stanovništva. Naime, poljoprivredno stanovništvo smanjeno je od 10,6 milijuna na 4,3 milijuna, što je veoma značajno jer se radi o masi od 6 milijuna manjeg broja poljoprivrednika. Najveće je smanjenje poljoprivrednog stanovništva u ukupnom u Crnoj Gori i to sa 72,7% u 1948. na 13% u 1981. a najmanje u Srbiji izvan teritorija pokrajina sa 71,7% na 26,6% (indeks 37,1%). Općenito statistički indikatori govore da je udio poljoprivrednog stanovništva u svim dijelovima nizak ili umjeren, jer se kreće od 9,2 do 26,6%. Karakteristično je da se proces smanjenja odvijao konstantno, od popisa do popisa (prosječno godišnja stopa iznosila je 2,73) te da je kretanje broja onih koji su napuštali poljoprivredu bilo najizrazitije sedamdesetih godina. Sve to ipak pokazuje da statistički pokazatelji udjela deagrarizacije u promjeni strukture stanovništva nije istovremeno i odgovarajući pokazatelj ekonomske razvijenosti pojedinih područja, što je u svakom slučaju indikativno za naše procese polovične deagrarizacije, ali teorijski i empirijski znanstveno neprovjereni i netumačeni.

### 3. izmjena bioloških stopa poljoprivrednog stanovništva

Promjena bioloških stopa je kompleksna pojava, jer je multikauzalne prirode, napose kod poljoprivredne populacije u doba tranzicije. Naše specifičnosti i brojne heterogenosti socioekološke, etnokonfesionalne i kulturne prirode u tome imaju ne mali značaj. »Preseljenjem« biološke reprodukcije u gradove one su postale presudan činilac u daljnjoj reprodukciji sveukupnog stanovništva.

S demografskog stanovišta najvažnije su promjene biogenetskih stopa. Međutim, mora se prije istaći činjenica da naša populacija pripada grupi stanovništva (zbog heterogenih uvjeta) s naglašenim socioregionalnim varijacijama. Stoga su biološke stope u nas veoma različite. Uzmemo li fertilitet, kao primarni preduvjet za održavanje svake vrste pa i čovjekove, vidi se da se on različito manifestira od kraja do kraja. U ranijim razdobljima fertilitet je bio enormno visok. U prošlom stoljeću iznosio je oko 300 promila, danas je on opao na oko 50 promila u prosjeku, osim u SAP Kosovo, gdje se kreće, danas, oko 150, što je izuzetak u Evropi. Budući da su stope fertiliteta u posljednjih 30 godina radikalno smanjene, to je imalo posebnog odraza na radikalno padanje stopa nataliteta.

#### 4. natalitet, mortalitet i prirodni priraštaj

Radikalno opadanje fertile stopa uvjetovalo je naglo snižavanje stopa nataliteta, napose poljoprivrednog stanovništva. Dok su ove stope iznosile 1953. godine 30,3 promila, u 1981. padaju na samo 10,0 promila. To je preradikalni pad koji govori o očitom demografskom slomu u demografskom biću poljoprivredne populacije. Jer, istovremeno, natalitetne stope nepoljoprivrednika opadaju znatno sporije (sa 26,0 promila na 17,0 promila).

Tablica 2.

Prirodni priraštaj, natalitet i mortalitet poljoprivrednog i nepoljoprivrednog stanovništva, 1953—1981. (u promilima)

	Poljoprivredno stanovništvo				Nepoljoprivredno stanovništvo			
	1953.	1961.	1971.	1981.	1953.	1961.	1971.	1981.
<b>Jugoslavija</b>								
— Prirodni priraštaj	15,3	9,7	3,8	—4,0	17,0	17,6	12,6	10,3
— Natalitet	30,3	21,0	14,5	10,1	25,6	24,3	20,3	18,0
— Mortalitet	14,9	11,4	10,7	14,0	8,6	6,7	7,6	7,7
<b>Bosna i Hercegovina</b>								
— Prirodni priraštaj	23,3	19,7	10,7	—1,4	25,7	28,1	17,7	13,3
— Natalitet	40,1	30,2	19,1	9,6	36,1	35,4	23,5	18,7
— Mortalitet	16,9	10,5	8,3	11,1	10,4	7,3	5,8	5,4
<b>Crna Gora</b>								
— Prirodni priraštaj	21,2	18,0	12,5	4,9	22,3	22,5	15,2	12,4
— Natalitet	33,8	25,8	21,3	14,7	31,6	28,9	20,1	18,1
— Mortalitet	12,6	7,8	8,8	9,8	9,3	6,4	4,8	5,7
<b>Hrvatska</b>								
— Prirodni priraštaj	9,4	2,3	—4,8	—12,9	13,1	13,7	8,3	6,5
— Natalitet	24,2	14,9	8,0	4,7	21,2	20,0	17,4	16,4
— Mortalitet	14,8	12,6	12,8	17,6	3,1	6,2	9,1	10,0
<b>Makedonija</b>								
— Prirodni priraštaj	24,1	18,7	13,1	8,3	21,8	22,5	16,6	15,2
— Natalitet	40,6	29,8	22,3	18,2	33,6	30,0	23,3	21,5
— Mortalitet	16,6	11,0	9,2	9,9	11,8	7,5	6,6	6,2
<b>Slovenija</b>								
— Prirodni priraštaj	9,1	3,7	—5,8	—8,4	14,7	11,9	9,1	7,0
— Natalitet	20,3	14,0	7,5	5,9	23,8	20,0	18,4	16,5
— Mortalitet	11,2	10,3	13,3	14,2	9,1	8,1	9,3	9,4

Srbija								
— Prirodni priraštaj	14,1	7,7	3,3	—4,1	15,3	15,7	12,8	10,7
— Natalitet	28,7	19,2	14,2	10,5	23,8	20,0	18,4	16,5
— Mortalitet	14,6	11,5	10,9	—14,7	7,3	6,0	7,7	7,6
Srbija bez SAP								
— Prirodni priraštaj	14,4	5,0	—0,7	—10,4	15,1	12,8	11,1	8,8
— Natalitet	27,2	15,6	10,5	5,8	21,7	19,2	18,0	16,0
— Mortalitet	12,3	10,6	11,2	16,2	6,6	5,5	6,9	7,1
Kosovo								
— Prirodni priraštaj	21,3	27,7	27,4	26,6	23,2	33,1	31,1	23,3
— Natalitet	45,6	41,7	36,5	34,2	33,8	42,0	38,6	28,8
— Mortalitet	24,4	14,0	9,1	7,6	10,5	8,9	7,5	5,5
Vojvodina								
— Prirodni priraštaj	9,3	2,2	—3,9	—10,6	12,8	13,6	7,3	6,1
— Natalitet	23,5	14,7	7,4	5,2	20,5	19,8	16,9	16,4
— Mortalitet	14,2	12,5	11,3	15,7	7,6	6,2	9,6	21,2

Izvor: The evolution of the agricultural population in the regions of Yugoslavia in relation of economic development, G. Penev and D. Tomic, ECE, 18. September 1986., PDSE/WG/II

Ovo nije rezultat sveopćeg pada fertiliteta već i rezultat u velikoj mjeri poremetnje spolno-dobne strukture poljoprivrednog stanovništva. Naime, u njegovim strukturama došlo je naglo do smanjenja fertile skupina. Poljoprivredu su napuštali radno, intelektualno, a i fiziološki najreproduktivnije strukture. Ove su skupine najpokretljivije pa su mogle migratornim kretanjima optirati socijalno i prostorno znatno brže i više i ostavljati iza sebe rezidualne, krnje i deficitentne kontingente. Najbolje se to može vidjeti po postotku pada najreproduktivnijih skupina poljoprivrednica. Naime, poljoprivrednice od 20–34 godine smanjile su svoj udio reprodukcije sa 12,9 u 1953. na 8,3 promila u 1981. godini, a istovremeno nepoljoprivrednice iste starosti povećale su ga od 11,8 na 12,8 promila. To samo donekle objašnjava razlike u stopama nataliteta ovih dviju struktura.

Što se tiče smrtnosti, očito je da su stope mortaliteta u nas obilježene radikalnim padom smrtnosti, napose dojenčadi, na što je utjecala preventivna i kurativna medicina, zatim uvođenje zdravstvenog osiguranja poljoprivrednika šezdesetih godina, posebno unapređenje zdravstvene zaštite roditelja i djeteta, ali i izraziti porast životnog standarda, ukupnog pa i poljoprivrednog stanovništva. Stope smrtnosti dojenčadi pale su s oko 120 iz pedesetih godina na oko 35 promila početkom osamdesetih godina. Ovaj pad smrtnosti dojenčadi poljoprivrednika koincidira s razdobljem relativno više stope nataliteta, naročito u ranom poratnom razdoblju pa je to imalo značajan utjecaj na smanjenje stope smrtnosti poljoprivrednog stanovništva uopće. Međutim, starenje poljoprivrednog stanovništva ne može zaustaviti izmjenu stopa mortaliteta, jer poznato je da starosne strukture uvelike određuju i stope mortaliteta. Ipak, valja istaći da su stope prirodnog priraštaja poljoprivrednog stanovništva u stalnom padu. One tendiraju ka nuli ili negativnim trendovima. Tako npr. već 1971. u pojedinim područjima negativne stope prirodnog priraštaja uzimaju mah, a 1981. one dostižu minus 5,3 promila s očitom tendencijom daljnjeg opadanja. Naravno, istovremeno padaju stope i prirodnog priraštaja nepoljoprivrednog stanovništva, ali ne s tako ubrzanim tendencijama. Negativni trendovi reprodukcije poljoprivrednog stanovništva nemaju samo posljedice na njegove strukture nego uvelike utječu na sveukupnu reprodukciju sta-

novništva, što očito nameće potrebu za diferenciranu, primijenjenu populacionu politiku. Nažalost, iako u mnogim područjima postoje akutne potrebe za njom, ona nije ni na pomolu, a to je stanje, kako kaže jedna kubanska poslovica: »I da smo poranili, kasnimo«.

Ne postoje izrađeni pregledi razlika prirodnog priraštaja prema tipovima naselja u republikama i pokrajinama. Umjesto toga, za ilustraciju, iznosi se pregled samo za naselja u SR Hrvatskoj (vidi tabelu 3).

Iz tabele je vidljivo više činjenica: 1. da je biološka reprodukcija preseljena u gradove, 2. da je prirodni priraštaj u tzv. mješovitim naseljima u stalnom padu i da je stalno niži od prirodnog priraštaja u gradovima i 3. da su stope prirodnog priraštaja u seoskim naseljima u stalnom padu te da su već početkom 70-tih godina prešle u tzv. negativne trendove koji karakteriziraju obilježja »regresivne populacije«. Ovi trendovi se i dalje nastavljaju i produbljuju.

Tablica 3.

Prirodni priraštaj u gradskim (G), mješovitim (M) i seoskim (S) naseljima SR Hrvatske u razdoblju od 1963—1984. godine

Godina	Prirodni priraštaj (apsolut.)				Opća stopa (pp na 1000 stanovnika)			
	Ukupno SRH	gradska	Naselja mješovita	seoska	SRH	G	M	S
1963.	31.281	11.629	6.863	13.789	7,4	7,9	8,5	6,6
1964.	25.860	12.019	4.915	8.926	6,1	8,0	7,0	4,4
1965.	31.250	14.940	5.541	10.769	7,3	9,7	7,8	5,3
1966.	33.384	16.183	6.078	11.123	7,7	10,2	8,7	5,5
1967.	25.722	14.742	4.444	6.536	6,0	9,0	6,2	3,2
1968.	21.709	13.612	3.790	4.307	4,9	8,1	5,3	2,2
1969.	16.791	13.361	2.500	930	3,8	7,8	3,5	0,5
1970.	16.955	13.947	2.590	418	3,9	7,9	3,6	0,3
1971.	20.013	16.234	2.634	1.145	4,5	8,9	3,6	0,6
1972.	18.154	16.104	2.766	—716	4,1	8,7	3,8	—0,3
1973.	21.709	17.173	2.062	1.474	4,9	9,0	4,2	0,8
1974.	22.301	17.838	3.138	1.325	5,0	9,2	4,4	0,7
1975.	21.376	17.724	3.313	339	4,7	9,0	4,6	0,2
1976.	21.980	18.737	3.185	58	4,9	9,4	4,3	0,0
1977.	22.879	20.189	3.082	—392	5,0	9,9	4,3	—0,2
1978.	19.989	19.931	2.805	—2.747	4,4	9,5	3,8	—1,5
1979.	20.803	20.854	3.046	—3.097	4,5	9,9	4,2	—1,8
1980.	18.120	20.219	2.656	—4.755	4,0	9,4	3,6	—2,8
1981.	16.035	17.935	2.283	—4.183	3,5	8,2	3,1	—2,5
1982.	15.967	17.142	2.767	—3.942	3,5	7,7	3,7	—2,4
1983.	10.451	15.289	1.576	—6.414	2,3	6,8	2,1	—3,9
1984.	10.740	14.822	1.802	—5.884	2,3	6,5	2,5	—3,6

Izvor: Mr. Ivica Nejašmić: Prirodno kretanje stanovništva SR Hrvatske prema tipu naselja boravka, **Prikazi i analize** 59, Zagreb: RZS, 1986, str. 27.

S obzirom na karakteristike općih stopa, zatim, posebno, stopa naznačenih seoskih i mješovitih naselja, napose bioloških stopa poljoprivrednika, više je nego sigurno da se ti trendovi odvijaju i u drugim republikama i pokrajinama. Naravno, samo s tom razlikom što su njihovi opsezi i sadržaji različiti, sukladno općim populacionim biološkim obilježjima i posebnim karakteristikama seoskog, napose poljoprivrednog stanovništva.

Brojni su uzroci takvih reproduktivnih tendencija kod seoskog i poljoprivrednog stanovništva. Na prvom je mjestu masovni eksodus iz poljoprivrede i sela. Zatim, opcija mlađih naraštaja iz sela i poljoprivrede prema školama drugog i trećeg stupnja i uglavnom nepoljoprivrednom zanimanju, nepostojanje socijalne sigurnosti u poljoprivredi, naročito mirovinskog osiguranja, a i nižeg zdravstvenog osiguranja, zatim odgađanje sklapanja braka ili zbog školovanja ili zbog zaposlenja, gotovo nestanak maloljetničkih brakova, zatim porast celibata, steriliteta itd. Ipak najveći utjecaj imaju poremećene spolno-dobne strukture, što je uvelike smanjilo »bračno tržište« s jedne strane, i s druge što se bračna pokretljivost poljoprivrednica izmakla ispod patrijarhalnih i lokalnih stega. Ona je u ukupnoj pokretljivosti dobila neslućene razmjere. Više nisu dominantni homologi brakovi. Naprotiv, ideal je heterologan brak po raznim osnovama. Sve te i brojne druge neistražene činjenice uvjetovale su potrebu da ovaj demografski fenomen bude u središtu budućih fundamentalnih istraživanja.

Tendencija nuklearne porodice ka svođenju reprodukcije na jedno, eventualno dvoje, a rjeđe troje djece, postaje pravilo i kod poljoprivrednog stanovništva. Dapače, zbog poremećenih spolno-dobnih struktura te nesigurnosti poljoprivrednika, javljaju se nerijetko pojave tzv. prisilnog celibata, odnosno nemogućnosti da se mladić oženi kao poljoprivrednik i unatoč kapitalnoj gospodarskoj osnovi (zemljišta, gospodarske i stambene zgrade, opreme, tehničkih sredstava, sredstava rada, itd)

Što se tiče regionalnih katraakteristika po republikama i pokrajinama za posljednjih 30 godina, oni su slijedeći:

Prvo što pada u oči je stalan pad bioloških stopa i u poljoprivrednog i u nepoljoprivrednog stanovništva, ali s tom razlikom što je pad u nepoljoprivrednog stanovništva radikaln i prelazi u negativni trend. Npr. prirodni priraštaj pada od 1953. na minus 4,0 promila u 1981. godini. U nepoljoprivrednog on pada od 17,0 na 10,3 promila u istom razdoblju.

U šest područja naše zajednice stope prirodnog priraštaja ulaze u negativne tendencije. Tako npr. prirodni priraštaj u SR Hrvatskoj kao najveći negativni trend doseže minus 12,9, a u Vojvodini i Srbiji izvan teritorija minus 10,6 odnosno minus 10,4 promila. Istovremeno u SAP Kosovo prirodni priraštaj iznosi čak 26,6 promila.

Što se tiče nataliteta i njegove stope one posvuda padaju, ali u poljoprivrednog stanovništva one se radikalno smanjuju. U razvijenim područjima se kreću oko ili ispod kritičnih pragova.

Stope mortaliteta imaju također tendenciju smanjenja, ali s tom razlikom što u razvijenim područjima, upravo zbog izmijenjene starosne strukture poljoprivrednog stanovništva, one rastu.

Kao zaključno treba istaći da se tzv. reproduktivni procesi našeg stanovništva kreću u krajnostima, odnosno imaju maksimalne stope u Kosovu i negativne trendove u nekim razvijenim područjima. Stoga nerazvijena područja snose najveći teret reprodukcije stanovništva, naročito u onim sredinama gdje je natalitet u maksimalnim fiziološkim granicama. Tako imamo pojavu da se gradsko stanovništvo nalazi u svojoj reprodukcionalnoj tendenciji u granicama progresivnog, a poljoprivredno u granicama stagnantnog stanovništva. Treba podvući da stanovništvo nije samo društveno-ekonomska već istodobno i biološka zajednica. Za-

to je vrlo značajno, skoro presudno kakva mu je biološka struktura i kako se obnavlja, jer od toga ovisi društvena reprodukcija koja sa svoje strane uvjetuje i povratni utjecaj na život stanovništva. Ističemo: čovjek se ne rađa samo po neumitnim zakonima prirode, već prije svega po načelima i zakonima svog razvitka, koje mora da drži pod svojom i društvenom kontrolom. Po tim principima obnavlja se stanovništvo planiranih zajednica. Stanovništvo Vojvodine, Hrvatske i Srbije izvan teritorija pokrajina duboko je zakoračilo u razdoblje krupnih promjena. Njihove neto stope reprodukcije dosta su niske i skoro četvrt stoljeća nalaze se ispod razine nužnog za obnavljanje i to s tendencijom daljnjeg snižavanja. To se pretvara u dugoročni proces, koji se još ne ogleda jasnije na prirodnom priraštaju, iako smo blizu da se uskoro manifestira. Sve je ovo tako ozbiljno, a nismo svjesni što donosi u skoroj budućnosti. Jer, ako bi se ti trendovi nastavili tada bi u idućem stoljeću doista mogla uslijediti katastrofa, jer bi se naglo smanjio broj stanovnika, strukture bi se poremetile, ne bi bilo osnova za biološku a ni socijalnu reprodukciju. Inače, obnova stanovništva odvija se vrlo, vrlo sporo. Prema tome, krajnji je čas da se o tome razmišlja ozbiljnije. U tom kontekstu značaj poljoprivrednog stanovništva kao petine sveukupnog stanovništva, ima sa socio-prostornog i biološkog osnova znatno veće značenje negoli što mu se u našoj znanstvenoj i društvenoj javnosti pridaje. Tim više što smo u mnogim područjima na zalazu tranzicije i što u brojnim naseljima ruralnog tipa populacioni razvoj i tokovi su već odavno ispod tih kritičkih pragova za stabilniju obnovu (regresivni trendovi). Naročito u malim i najmanjim naseljima, u brojnim otočnim i litoralnim naseljima, u većini brdsko-planinskih naselja, itd. Prema svemu sudeći, demografske i društveno-ekonomske posljedice niskonatalitetnih trendova osjetit će se već u idućim desetljećima, naročito u prijelazu u 21. stoljeće. Stoga nije opravdano stanovište da nema bojazni za narušenost ciklusa reprodukcije u našem stanovništvu. Naime, sadašnji ekstremi opovrgavaju ovu tvrdnju. Stihijski procesi demografskog razvoja i razmještaja stanovništva najviše donose dugoročne posljedice. S tog stanovišta »novorođeni čovjek« je najveći kapital, on ne predstavlja tek »usta koja traže hranu ili glavu koja traži krov«, nego je potencijalno kreativno biće – proizvođač, potrošač i upravljač. Stoga nema opravdanja za nemoć društva, da se odupre neracionalnostima reprodukcije.

Ako su u toku trendovi smanjenja stope reprodukcije, odgađanja braka, pojava celibata, ako se prirodni priraštaj poljoprivredne populacije kreće oko i ispod kritičnih pragova, ako se spolno-dobne strukture remete do onemogućavanja biološke i socijalne reprodukcije, tada ne može biti svejedno kakve su stope fertiliteta, nataliteta, prirodnog priraštaja i mortaliteta. A one su rezultat ranije naznačenih tokova i procesa. Posebno nije irelevantno kakve su kumulativne fertile stope žena u najreproduktivnijem razdoblju te kakve su stope mortaliteta dojenčadi. Odnosno, od posebnog je značaja koje sredine, društvene grupe i starosne kohorte snose teret reprodukcije.

## 6. procesi starenja seoskog i poljoprivrednog stanovništva

Oduvijek je bilo pravilo da je seosko stanovništvo bilo mlađe od gradskog. Danas je obrnut slučaj posvuda gdje je eksodus u doba tranzicije ili demografski prijelaz uzeo maha. Naime, padom bioloških stopa, pro-

longacijom srednjeg očekivanja života, kao glavnih uzroka te eksodusom iz sela i poljoprivrede i, najzad, izmjenom porodičnih struktura te poremetnjom spolno-dobnih struktura – starenje seoskog i poljoprivrednog stanovništva uzima sve više maha. Ti procesi imaju svoju logiku, posebno u razbijanju sinkrazije gospodarsko-domaćinske osnove seljačkog gospodarstva.

Onog trenutka kada odu svi potomci iz »porodičnog gnijezda« dolazi do kontrakcije porodice. Ona se svodi na svoje prvobitno stanje, tj. na bračni par. Ovaj proces može započeti i relativno rano, npr. u dobi kućedomaćina od oko 35–40 godina, ako svi potomci ostave porodični dom, međutim, prirodno je da počne znatno kasnije. U nas, on u pravilu započinje u dobi kućedomaćina od 40–45 godina. Naime, već tada počinje proces gašenja proizvodne funkcije gospodarstva – domaćinstva. Porodično gospodarstvo se počinje gasiti najprije u onim porodičnim strukturama u kojima se značajno suzila, ili potpuno nestala, za daljnju socijalnu reprodukciju domaćinstva. Intenzivnije starenje ipak u prosjeku započinje poslije 50-te godine starosti kućedomaćina, kada u pravilu, u svakog pojedinca nastupaju određene descendencije životnih funkcija. Kritični prag se dostiže u prosjeku poslije 60-te godine starosti za žene, odnosno 65-te za muškarce. Svako odstupanje od ovog kritičnog praga može se smatrati izuzetkom, koji potvrđuje ovu opću pravilnost. Razdoblje nakon prekoračenja kritičnog praga starosti obilježeno je brojnim proizvodnim i drugim karakteristikama, kao npr. slabije opće održavanje gospodarstva – domaćinstva, manja ulaganja u gospodarstvo, slabija obrada zemlje, smanjenje stočnog fonda, slabije održavanje gospodarskih stambenih objekata itd. Nastupaju i određeni psihosocijalni sindromi u ponašanju ostarjelih poljoprivrednika, žena i muškaraca.

Posljedice ovog su najprije postepeno opadanje proizvodnje, a kasnije potpuno gašenje proizvodne funkcije gospodarstva – domaćinstva. Međutim, zbog prolongacije života, u pravilu se znatno brže odvija proces gašenja proizvodnih funkcija gospodarstva, nego proces biodemografskog gašenja domaćinstva.

Ovi procesi gašenja na društvenoj razini odvijaju se u nekoliko karakterističnih socijalno-ekonomskih faza:

1. Dok je poljoprivredno zastupljeno u ukupnom stanovništvu sa više od 50% (apsolutno i relativno), procesi starenja osjećaju se samo sporadično, jer je stanovništvo u selu i poljoprivredi, u pravilu, još uvijek vrlo mlado. Posljedice sporadičnih pojava ostarjelih poljoprivrednika rješavaju se uglavnom u okvirima porodice, susjedstva i sela. Za ovu fazu bitno je da je poljoprivredno stanovništvo još mlado, seljačka porodica koherentna, a socijalna kontrola i solidarnost u selu još uvijek čvrsta.

2. Kada dođe do znatnog pada relativne zastupljenosti poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu (npr. ispod 50%, a do 40%), započinje intenzivniji proces tzv. negativne selekcije za selo i poljoprivredu. Veći kontingenti mlađih naraštaja već su napustili selo i porodična gnijezda, a spolne i dobne strukture seoskog stanovništva su se poremetile, što uzrokuje znatniji pad biološke reprodukcije, a u velikom broju gospodarstava, odnosno domaćinstava, sužavanje osnove za socijalnu reprodukciju.

3. Kada se zastupljenost poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu približi jednoj trećini, kumulirane kvantitativne promjene sveukupnih struktura poljoprivrednog stanovništva (socijalne, ekonomske, spolne, dobne



i druge) prerastaju u kvantitativne promjene i osobitosti. Naime, dolazi do masovnog proizvodnog gašenja velikog broja porodičnih gospodarstava, koja se pretvaraju u čiste potrošačke jedinice, tj. samo u domaćinstva. Naše selo i individualna poljoprivreda se upravo sada nalazi u ovoj trećoj fazi, jer je udio poljoprivrednog u ukupnom ispod 20%.

Nejednaki uvjeti razvitka sela i poljoprivrede po rajonima, različita historijska teritorijalizacija seljaštva, dakle, zatečeno nasljeđe, te nejednaki intenzitet razvoja sela i poljoprivrede, uvjetuju različite oblike odvijanja ovih procesa od kraja do kraja, od sela do sela, pa čak i od gospodarstva do gospodarstva.

U onim seoskim naseljima, što su ih vitalni kontingenti mlađih naraštaja ranije i u većem obimu napustili, starost postaje ne samo teška i usamljena, nego u doslovnom smislu tragična. Pogotovu, što su ta sela, u pravilu, mala, izolirana i nerazvijena. U takvim naseljima sadašnji ostarjeli seljaci su u najpretežnijem broju njihovi posljednji stanovnici, Naime, njihovim izumiranjem ova naselja ostat će samo geografski pojmovi.

## 7. stupanj ostarjelosti poljoprivrednika

Prema ovim indikatorima za mjerenje stupnja ostarjelosti, proizlazi da je ostarjelost poljoprivrednog stanovništva u nas uzela takve razmjere te da je u nekim područjima već gotovo dva desetljeća iznad tzv. kritičnih pragova. Naime, padom poljoprivrednog stanovništva od 9,179.579 u 1961. godini, kada je uslijedila radikalna promjena strukture zbog ekodusa, na 4,547.547 u 1981. godini, došlo je do radikalne izmjene spolno-dobnih struktura i znatnog prelaska indikatora tzv. kritičnih pragova ostarjelosti. Dok je djece do 4 godine u ukupnoj strukturi godine 1961. bilo 832.832, u 1981. ona su pala na 239.829. Istovremeno, smanjen je udio omladine do 19 godina od 38,4 na 27,2%. I najzad, uvećane su granične grupe ostarjelih kontingenata iznad 50, 60 i 65 godina.

Tablica 5.

Pregled udjela najstarijih skupina u ukupnom poljoprivrednom stanovništvu

Skupina	1961.	1971.	— u %
— od 50 godina	23,9	26,9	37,8
— od 51—60 godina	11,9	16,7	20,0
— od 61—65 godina i više	9,3	10,6	14,9

Iz ovog proizlazi da je već godine 1981. svaki peti poljoprivrednik stariji od 60 godina, a kritični prag postotka zastupljenosti iznosi 12%, odnosno svaki 6,71 stariji od 65 godina. Danas su ovi pokazatelji znatno nepovoljniji, jer se trend starenja ubrzano odvija.

Aktivna radna snaga pokazuje još nepovoljniji odnos stupnjeva ostarjelosti. Tako, na primjer, u poljoprivredi do 19 godina starosti u aktivnim bilo ih je svega 4,6%, međutim, onih od 29—30 godina bilo je svega 24,3%. Ali, radna snaga iznad 40 godina zastupljena je sa 70% aktivnih u poljoprivredi.



Tako npr. aktivna radna snaga u grupi od 40—59 godina povećala se od 19,3 u 1961. na 32,1% u godini 1981. To je enormno uvećanje. Zatim, dolazi do uvećanja aktivnih iznad 50 godina od 27,4 na 46,6%, što je zapravo koncentracija skoro polovice radne snage u podmaklu dob aktivnih. Naime, kada se doda da radna snaga starijih od 60 godina u nepoljoprivrednih kontingenata u 1961. opada od 2,3% na 1,0% u 1981. godini, a u poljoprivrednika udio aktivnih starijih od 60 godina u istom razdoblju raste od 9,0 na 23,4%, što praktično znači da je gotovo svaki četvrti aktivni poljoprivrednik stariji od 60 godina, tada je stanje u poljoprivredi zabrinjavajuće. To je toliki stupanj ostarjelosti da nema osnove za ozbiljniju radnu intenzifikaciju u poljoprivredi.

Prosječna starost aktivnih poljoprivrednika godine 1981. za cijelu zemlju iznosila je 47,6 godina, što je iznimno duboka starost za poljoprivrednike. Međutim, u razvijenim područjima ona je još veća pa je tako u Sloveniji iznosila 49,9 godina, Hrvatskoj 49,7, Srbiji bez pokrajina 48,1, Vojvodini 44,5 god. itd., što označava visoku prosječnu starost i to znatno iznad graničnih pragova ostarjelosti za neku granu. Osim toga, prosječna starost u brojnim naseljima i čitavim regijama u poljoprivrednika iznosi i više od 60 godina, jer su nerijetko svi stanovnici a u mnogima i aktivni, iznad 60 godina. To je osobito slučaj u depopulacionim zonama i naseljima izrazitog eksodusa ili pojačane emigracije mlađih kontingenata. Napose iz malih i najmanjih seoskih naselja. Dok je indeks ostarjelosti u 60. godinama bio još indikator mlade poljoprivredne populacije, početkom 70-ih on je prekoračio kritični prag od 0,4 i razvijenim populacijama pokazivao visok stupanj ostarjelosti od više od 0,5. Danas ovaj indeks stupnja ostarjelosti u većini regija ide i iznad 0,8, a neki čak i više od 1, tako da i kod bolje opremljenih, višeg stupnja općeg i posebnog obrazovanja, napose kad se uzme u obzir struktura posjeda, ovaj stupanj ostarjelosti proizvođača hrane govori gdje leže osnove našeg deficita hrane, odnosno raskoraka u agregatnoj ponudi i potražnji. Naravno, tome treba dodati i nizak stupanj horizontalne povezanosti, nisku produktivnost i još niži stupanj organiziranosti proizvođača u poljoprivredi.

## 8. stanovništvo i naselja

Od ukupnog broja 27.316 naselja u 1981. godini, u 9.118 došlo je do depopulacijskih tendencija. Neki su već sada geografski pojmovi. Taj proces treba zaustaviti gdje god postoje socio-ekonomske osnove. U daljnjih 9.073 odvijaju se snažne emigracijske tendencije prema gravitacionim središtima. Nerijetko u ona udaljena, metropolska, pa čak i u inozemstvo. U 7.307 naselja, većinom prigradskog ili ruralno-urbanog kontinuumu, dolazi do blažeg, ili većeg povećanja stanovništva. Tek u 1.811 naselja, pretežno urbanog tipa, dolazi do konstantnog povećanja stanovništva. Na žalost, tu su prisutne tendencije prenaseljavanja gradova i industrijskih pogona, kao nova drama novih socijalnih tenzija naših gradova.

Sa stanovišta populacione politike i prostornog razmještaja stanovništva ti odnosi moraju se upravo revitalizacijom seoskog i poljoprivrednog stanovništva uravnotežiti. Jer, prema suvremenoj »demografskoj teoriji tranzicije« i teorijama urbanizacije, suvremena civilizacija ne može urediti i izgraditi gradove, a istovremeno zanemariti njegovu podlogu, okolinu, tj. sela. Nema parcijalne i djelomične urbanizacije, jer svaka zajednica može opstati i razvijati se samo ako socijalni prostor prihvati kao integralnu cjelinu.

**Socio-Demographic Changes in the Village and in Agriculture**

**Социально-демографические изменения в селе и сельском хозяйстве**

Summary

The author's text is based on the analysis of vital demographic data on the agricultural and rural population of Yugoslavia (number of inhabitants, natality, mortality, natural growth in population, age structure, age composition). The source for this analysis and interpretation of data can be found in the sociological-historical approach to the phenomenon of demographic development, which enables the author to examine the causes and consequences of usually unfavourable demographic trends. The author considers that it is necessary to revitalize as soon as possible the total rural area and agrarian production, as otherwise the process of social insecurity and stratification of the rural population will continue. He urges scientifically founded policy for rural development.

Резюме

Автор статьи берет за основу анализ витальных демографических данных о сельскохозяйственном и крестьянском населении (численности населения, рождаемость, смертность, естественный прирост, возрастная структура, степень сосарелоси населения). При рассмотрении и интерпретации данных, автор использовал историко-социологический прием в толоковании феномена демографического роста, дающий ему возможность исследовать причины и последствия главным образом отрицательных демографических тенденций. По мнению автора, в первую очередь необходимо восстановить сельскую местность в целом и аграрное производство, так как в противном случае и дальше будут углубляться и социальная нерешительность и расслоение сельского населения. Автор считает целесообразным ввести в исследование развития сельской среды и села, политику основанную на принципах науки.